

ПОХОДЖЕННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЯ ПОНЯТТЯ «ЗАКОН»

ТРИХЛІБ К. О.

кандидат юридичних наук,

асистент кафедри теорії держави і права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

м. Харків, Україна

Вивчаючи походження та розвиток поняття «закон», слід зазначити, що вже в античний період існує тенденція до розрізнення правильних (космічних, Божественних, а пізніше правових) і неправильних (земних, протиправних) законів. Водночас, в античній юриспруденції не було чіткого розмежування між правом і законом. Поняття «закон» відрізнялося від норм соціальної регуляції, які римські юристи називали «звичаями предків» і «царськими коментарями». Закон розуміли як Божественну волю, натомість право розроблялося державними жерцями. Класичне поняття «закон», що вживається в «Інституціях» Гая, формулюється наприкінці VI – початку V ст.ст. до н.е. внаслідок станово-класової боротьби патриціїв і плебеїв у Римі. Писаний закон як «наказ народу» протиставлявся патриціанським «звичаям предків» і був головним інструментом народу у боротьбі за рівноправність та виразником соціального договору стабільності [1, с. 46, 47]. Римські юристи наголошували, що у разі розходження між поняттями «jus» і «lex», «lex» необхідно узгоджувати з «jus».

Так, Т. Гоббс вважав, що «jus» і «lex» співвідносяться як «свобода» (jus) і «обов'язок» (lex) [2, с. 18].

У слов'янських мовах, зокрема й у давньоруській, існує декілька варіантів походження терміна «закон». Наприклад, М. Фасмер пов'язує походження слова «закон» із давньоруським «споко́н», «поко́н» і коренем «кон», що у слов'янських мовах означає початок, засаду, принцип [3, с. 75]. Деякі вчені вважають, що етимологічно термін «закон» пов'язаний із запозиченням з грецької мови. Тут необхідно звернути увагу на відмінності у змістовному розумінні концепту «закон» у давньоруській і грецькій мовах. У давньоруській мові корінь «кон» відбиває засадниче значення та встановлену обов'язковість, натомість у грецькій, як зауважує Х. Туманс, «закон» (гр. «*nomos*») походить від дієслова «розділити», «ділити», тобто означає встановлення якої-небудь частини, норми. Отже, первинним значенням терміна «закон» у грецькій мові був «методичний устрій», «пісня». Розуміння ж закону у власне юридичному значенні з'являється пізніше і пов'язується з церковним співом та існуванням у Стародавній Греції «законодавчих гімнів» [4, с. 196].

В етимологічному словнику О. Преображенського підтверджується походження слова «закон» від кореня «кон» [5, с. 279, 634]. Таким чином, і «закон», і «покон» мають спільний корінь «кон», який означає підгрунтя, основу. При цьому префікс «по» у слові «покон» вказує на дію, що є одночасно основою і підставою (діяти на підставі), а префікс «за» у слові «закон» означає наступну за підставою дію, більш пізню і відірвану в часі від підстави. Відтак, термін «закон» має більш пізнє походження, ніж «покон» (звичай). Похідне від «закону» «закінчити» означає кінець дії, юридичної процедури [4, с. 201, 202].

Термін «покон» міститься у договорах з Візантією та у Руській Правді. Як зазначає Р. Ромашов, у давньоруській мові слова «закон» і «покон» застосовувались як синоніми, оскільки мали спільний корінь «кон», що означає межу, певний кордон, а також своєрідний початок, визначене місце у відомих межах. Терміни «закон» і «покон» віддзеркалюють два головні напрямки впливу права: 1) обмежувальний та дозвоільно-забороняючий; 2) спонукальний, що надає право. «Право-закон» означало встановлення відповідних меж, що звужують свободу поведінки індивідуальних і колективних суб'єктів, натомість «право-покон» – встановлення масштабу такої свободи дій (правомочності) [6, с. 34, 36]. Із часом термін «покон» (звичай) перестав застосовуватися, що пов'язано з «переходом» його значення до «узаконеного» звичаю, тобто обов'язкового законодавства держави. У літописах вживається здебільшого термін «звичай», а не «покон». Розуміння ж «узаконеного покону» (звичаю) як закону має місце у пізній редакції Руської Правди за Софійським першим літописом й у Договорі з греками в Іпатіївському літописі [4, с. 200, 201].

Е. Бенвенист обґрунтовує концепцію, згідно з якою «закон» означає правило, встановлене зверху. Зокрема, поняття «закон» так само, як і поняття «право», виникло в індоєвропейській спільноті у додержавний період (2–3 тис. до н.е.) і спрямовувалося на впорядкування світу. Так, розуміння закону у санскриті пов'язане з підтримкою порядку [7, с. 299–302]. В архаїчний період «порядок» протиставлявся «хаосу». Для досягнення порядку «закон» передбачав обмеження дій людини [4, с. 263, 196].

Термін «закон» відсутній у Руській Правді. Перше літописне згадування про закон відбувається в 955 р. Із кінця X ст., під впливом християнства, праві поняття змінюються і розвиваються. Закон починає застосовуватися у значенні християнсько-юридичних настанов. Водночас, Отці Східної Церкви виокремлюють також світський характер закону. При цьому наголошується на спільності загальнослов'янського походження слів «звичай» і «закон», метою яких є «встановити первинне вирішення». На думку В. Рогова, звичай у своєму походженні пов'язаний зі словом «спільний», що відображає характер і спосіб дії людей. Ще з архаїчного періоду «закон» і «звичай» являли собою певні правила, нормативи, що іноді призводить до їх ототожнення. На думку В. Сергієвича, у Стародавній і Середньовічній Русі «звичай» і «закон» були тотожними поняттями, оскільки і «закони отців», і «звичай предків» мали спільне джерело – діяльність отців. На відміну від *правд*, що є результатом князівської нормотворчості, «закони руські» були «протозаконодавчими» нормативно-правовими актами, зразками юридичних звичаїв, які застосовувалися в окремих випадках, завдяки переконанню осіб в їх необхідності підкорятися таким законам [4, с. 178, 179, 198, 199].

Р. Ромашов також вважає, що звичай і закон – тотожні категорії, та зазначає, що і *закон руський (звичай)*, і *руська правда (указ правителя)* містять у своїх коренях індивідуальну волю-правомочність. Разом із тим, найважливішою відмінною рисою *закону* (звичаю) і *правди* виступає об'єктивність першого. *Правда* походить від правителя (князя), який є її творцем, а отже, він вищий за правду та непідзвітний їй. На відміну від закону (звичаю), що здійснює регулятивно-охоронний вплив, князівська правда *a priori* передбачає існування двох нормативних стандартів: правди князя і правди для князя [6, с. 34 – 36]. Крім того, В. Рогов зауважує, що доцільно враховувати різні джерела походження закону і звичаю та розбіжності, пов'язані з прийняттям християнства і «переміщенням» закону в релігійну площину. У період державності Стародавньої Русі різниця між «законом» і «звичаем» полягала у суворішій обов'язковості закону, що був більш наближеним до релігійних настанов, натомість звичай відображав практику і обряди місцевого рівня. У X–XI ст. деякі звичаї (кровна помста, порядок наслідування) примусово включалися до законодавства [4, с. 198, 199, 193, 194, 179].

Отже, у X ст. «закон» розуміли як похідне від держави явище, що визначає усю сукупність понять, з якими пов'язане настання відповідальності перед «земною владою» і перед Богом [4, с. 179, 180]. Однією з перших форм закону були *договори*, які мали різні назви: *ряд, порада, докончан'є, хресне цілування, мир і правда* [8, с. 14]. У договорах Русі з греками 911 і 944 рр. під «законом» розуміли нормативно установлені правила. Закон позначав широку систему правил і протиставлявся разовому імперативному велінню [4, с. 181].

Поступово, під впливом християнства і візантійського права, широке розуміння закону змінювалося. Разом із прагненням точності правових визначень, відбувається деталізація понять норм права і поява нових понять (*урок, правда, мірило, правило, заповідь, вирок, судєбник, грамота, устав, уложення*). У XIII ст. терміни «закон» і «звичай» майже не застосовуються в офіційних юридичних джерелах. Із втратою юридичного значення, вони вживалися як тотожні, характеризували віру і традиції народів. Із XIV ст. з'являється нова термінологія. Для позначення походження за звичаєм і традицією застосовуються поняття «*за давниною*», «*пошлиною*». На противагу «*закону Божому*», зокрема у Стоглаві, використовуються вирази «*царський закон*», «*земський закон*». Отже, затверджується тенденція до розуміння закону як загального писемового нормативного припису влади [4, с. 240, 204–209].

У XVII ст. закон розглядають як юридичне встановлення держави, що пов'язано з його розумінням як владного нормативного припису в європейському праві (XIII – XIV ст.). Наголошувалося, що закони є обов'язковими для їх виконання усіма, в тому числі й особами зі спеціальним статусом, що фактично означало визнання *принципу верховенства закону*. У XVIII ст. юридична сфера стала позначатися переважно через термін «закон», а не «право», що привело до крайньої позитивізації права в майбутньому та його зведення (отождження) до закону [4, с. 211, 212, 258, 259].

Список літератури:

1. Ромашов Р. А. Теория государства и права [Текст]: в 3 т. : учеб. / Р. А. Ромашов ; под ред.: Р. А. Ромашова, В. П. Сальникова. – 2-е изд., доп., перераб. – СПб. : Университет, 2010. – Т. 2. – 344 с.
2. Селіванов В. Співвідношення права і закону [Текст] / В. Селіванов // Вісн. Акад. прав. наук України : зб. наук. пр. – Х. : Право, 2004. – № 3. – С. 15–24.
3. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка [Текст] / М. Фасмер : пер. с нем. (с доп.). – М. : Прогресс, 1967. – Т. 2. – 671 с.
4. Рогов В. А. Древнерусская правовая терминология в отношении к теории права. (Очерк IX – середины XVII вв.) [Текст] / В. А. Рогов, В. В. Рогов. – М. : МГИУ, 2006. – 269 с.

5. Преображенский А. Г. Этимологический словарь русского языка [Текст] : в 2-х т. / А. Г. Преображенский. – М. : Изд-во иностр. и нац. слов., 1959. – Т. 1. – 717 с.
6. Ромашов Р. А. Проблема соотношения понятий «право» и «закон» в контексте исторического и юридико-лингвистического анализа [Текст] / Р. А. Ромашов // Известия вузов. Правоведение. – 2007. – № 3. – С. 34–47.
7. Бенвенист Э. Словарь индоевропейских социальных терминов [Текст] / Э. Бенвенист. – М. : Прогресс-Универс, 1995. – 456 с.
8. Толкачова Н. Є. Семантична структура давньоруської юридичної звичаєвої термінології. Історія держави і права [Текст] / Н. Є. Толкачова // Бюл. Мін-ва юст. України. – 2008. – № 2. – С. 5–20.